

Р. Я. Шай

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”
канд. юрид. наук,
доц. кафедри теорії та філософії права

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ ПІДХІД ЩОДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ДЕРЖАВИ В ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

© Шай Р. Я., 2016

Розглянуто проблему сутності держави, яка актуальна як у теоретичному, так і в практичному плані й пов'язана з потребами дослідження сутності держави як категорії філософії та юриспруденції, аналізом закономірностей взаємовідносин розвитку та функціонування держави та її сутності.

Ключові слова: сутність держави, теорія держави і права, історичний тип держави, державознавство, державотворення, форми правління.

Р. Я. Шай

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ ПОДХОД ОТНОСИТЕЛЬНО ПОНИМАНИЯ СУЩНОСТИ ГОСУДАРСТВА В ИСТОРИИ ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЙ МЫСЛИ

Статья посвящена решению проблемы сущности государства, актуальной как в теоретическом, так и в практическом плане и связанной с потребностями исследования сущности государства как категории философии и юриспруденции, анализом закономерностей взаимоотношений развития и функционирования государства и его сущности.

Ключевые слова: сущность государства, теория государства и права, исторический тип государства, государствоведение, формы правления.

R. Ya. Shai

THEORETICAL AND LEGAL APPROACH TO UNDERSTANDING THE NATURE OF THE STATE IN THE HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL THOUGHT

This article is devoted to the problem of the nature of the state, which is relevant both in theoretical and in practical terms, and linked to the needs of research nature of the state as a category of philosophy and jurisprudence, the analysis of patterns of relationship development and functioning of the state and its entities.

Key words: the nature of the state, theory of law, a historical type of state, gosudarstvovedenie, state, form of government.

Постановка проблеми. Сутність держави є одним із важливих об'єктів наукового дослідження. Категорія “сутність” характерна для будь-якого явища, що має тривалу історію функціонування й розвитку. Більшість правових категорій теж мають свою природу й сутність, характеризуються як багатоаспектні та складні.

Метою дослідження є саме сутність держави, яка характеризує природу явища, його основну роль і призначення. Вона визначає також напрями взаємовпливу різних явищ, їхню взаємодію та взаємозалежність. Це допоможе визначити зміст та сутність держави на певному етапі розвитку.

Стан дослідження. Сучасних наукових досліджень сутності держави фактично немає. Автори, які у своїх роботах торкаються проблем сутності держави, роблять це лише в межах початкових посібників із теорії держави та права. Серед них назвемо російських теоретиків М. Марченка, В. Лазарева, С. Алексєєва, Л. Мамута, В. Нерсєсянца. Серед українських науковців – О. Скакун.

Особливо слід виокремити праці Л. Гумпловича та Г. Шершеневича, які хоч безпосередньо й не досліджували проблему сутності держави, однак окреслили методологічні засади наукових пошуків у цій царині науки.

У вітчизняній науці категорія сутності держави не досліджувалась на глибокому рівні, а її окремі аспекти висвітлювалися на науково-практичних конференціях. Тому питання сутності держави донині залишається малодослідженим.

Виклад основного матеріалу. Сутність будь-якої категорії визначається її стійкими зв'язками з іншими явищами цієї ж системи та спорідненими категоріями, що входять до структури інших систем. Саме сутність характеризує природу явища, його основну роль і призначення. Вона визначає також напрями взаємовпливу різних явищ, їхню взаємодію та взаємозалежність.

За словами відомого російського теоретика права Г. Шершеневича, державу можна розглядати з погляду історичної дійсності та ідеальної оцінки [1]. Насправді, з одного боку, в аспекті історичної дійсності ми аналізуємо державу як історичне явище з характерними лише для неї передумовами виникнення, умовами розвитку й традиціями. За допомогою ідеальної оцінки ми намагаємось уявити, якою має бути держава без урахування того, якою вона вже є.

Підтвердженням цієї тези є думка Л. Гумпловича, який зауважив, що у визначенні держави “відображають не те, що є держава в дійсності, а те, якою вона має бути із суб'єктивного боку, за бажаннями та ідеалами кожного окремого державознавця, політика чи філософа” [2, с. 61].

У цьому контексті необхідно згадати про істотну похибку дослідження феномену держави, про яку говорив австрійський юрист Г. Кельзен: це ототожнення держави з різноманітними явищами [3, с. 112] (структурою владних органів, територією, населенням тощо), що лише пов'язані з державою чи взаємодіють із нею [4].

Прикладами можуть слугувати дослідження античних філософів – Платона, Полібія, Цицерона, Демокріта. Зокрема, Платон характеризував державу як засіб відображення інтересів, спільних для всіх вільних членів громади. Полібій вважав, що це – можливість перемагати людську слабкість і долати страх перед світом. Цицерон кваліфікував державу як засіб співжиття та охорони власності. Згідно з твердженням Демокріта, держава втілює в собі благо та справедливість.

У Середні віки державу поцінювали як загальне благо, яке утворюється в процесі забезпечення реальних державних інтересів (Н. Макіавеллі); правове управління сім'ями й тим, що у них спільне з верховною владою (Ж. Боден); загальну волю, яка є вираженням безперечної сили (Дж. Локк) [5].

Попри всі наміри однозначно витлумачити поняття держави, ніхто не зміг дати єдиного визначення, використовуючи її ідеальну модель. Адже держава динамічно постійно розвивається. Щоб досягнути цей феномен, необхідно проникнути в його сутність як об'єктивного явища, що залишається незмінним за всіх об'єктивних умов, а дослідження держави як поняття є суб'єктивними. Такими об'єктивними умовами є сукупність чинників, які існують незалежно від волі людини. Для держави – це історизм, територіальне розташування, менталітет населення, кліматичні умови, корисні копалини, здобутки науково-технічного прогресу [6, с. 45–47]. Похідними від них є економічна й політична системи, певною мірою – правова.

Пізнання сутності – це процес, який може відбуватися лише у сфері науки, за допомогою методів і принципів наукового пізнання. Якби форма прояву і сутність речей безпосередньо збігалися, то всіляка наука була б зайвою, – стверджував К. Маркс. Розвиток

пізнання є постійним рухом думки від поверхневого та очевидного до чимраз глибшого, прихованого – до сутності.

Гносеологічну природу будь-якого явища треба шукати в історико-філософському аспекті. Історія становлення категорій дає змогу проаналізувати витoki, процес формування, підходи до розуміння тих чи інших явищ. Філософський підхід забезпечує розуміння категорій у їхньому внутрішньому змісті, в поєднанні зв'язків, зіставляє різні категорії за сутністю та змістом, формою та проявами.

Розглядаючи гносеологічну природу сутності, метр філософської думки О. Лосев у своїх дослідженнях пропонував установити основне, що визначає природу тих чи інших категорій. На його думку, найвагомніше – це сутність речей, хто знає сутність, той знає все. Головним є знання не просто зовнішнього й випадкового, а знання основного й суттєвого [6, с. 171].

Розкрити сутність чого-небудь означає проникнути в глибини явища, в його основні властивості, виявити причину його виникнення. Сутність має різну міру глибини, тому пізнання завжди рухається від сутності одного порядку до іншого, на ступінь вищого [8, с. 39].

Під сутністю будь-якого явища розуміють, як правило, порівняно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта. Інакше кажучи, сутність можна охарактеризувати через такі поняття: “якісно внутрішня визначеність”, “головне”, “глибинне”, “сенс”; через питання “що це таке?” [6, с. 47].

На переконання Аристотеля, сутність є першою у всіх значеннях: і за визначенням, і за пізнанням, і за часом; є реальною основою всіх інших категорій [6, с. 82]. Згідно з Гегелем, сутність – це абсолютна ідея, система категорій, яка розкриває внутрішні суперечності усталених зв'язків предметів та явищ [6, с. 94].

Категорія сутність відображає внутрішню індивідуальність предмета і є основою його індивідуальності взагалі. Сутність – це завжди якісна визначеність подій та процесів, оскільки вона існує не як надчуттєва беззмістовна абстракція, а як конкретна, підвладна певним закономірностям руху, змін та розвитку категорія [9, с. 679].

Сутність держави розвивається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище “в собі”, “для себе”, “для інших” [10, с. 26]. Держава існує не тільки заради громадян, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради права. Сутність держави – це спосіб буття, становлення, мета та засоби, державна правосвідомість [11, с. 73].

Враховуючи характеристику сутності держави та зважаючи на особливості сучасного державотворення, виокремимо такі підходи до визначення сутності сучасних держав.

I. Класовий підхід характеризує державу як:

- засіб відображення інтересів певної соціальної групи;
- засіб реалізації політичної влади;
- засіб організованого примусового впливу на суспільство;
- засіб захисту інтересів економічно панівного класу;
- засіб посилення впливу верхівки, що призводить до послаблення та пригноблення беззахисних, економічно залежних верств населення;
- засіб подолання соціальних конфліктів за допомогою насильства та примусу;
- відсутність загальнодемократичних інститутів, таких як розподіл влади, плюралізм думок, гласність тощо [1, с. 122–123].

Сутність держави згідно з цим підходом визначається як реальна можливість держави бути суб'єктом політичної діяльності завдяки закріпленню реалізації та гарантуванню інтересів економічно панівного класу (рабовласницькі, феодальні, буржуазні держави).

II. Національний підхід дає можливість охарактеризувати державу як:

- результат досягнення національного суверенітету;
- засіб закріплення та охорони національного суверенітету;
- засіб виокремлення народу як нації, забезпечення його інтересів;

- засіб закріплення за допомогою права інтересів нації, що становить більшість;
- засіб забезпечення можливостей для розвитку національних меншин;
- засіб гарантування прав національних меншин, відображення національних особливостей різних народів та націй.

Сутність держави виявляється в її характеристиці як суб'єкта закріплення національного суверенітету, що, відображаючи інтереси більшості, враховує й забезпечує інтереси національної меншості.

III. Релігійний підхід щодо визначення сутності держави проявляється в її характеристиці як:

- засобу правового закріплення релігійних норм;
- засобу узаконення церковної влади;
- засобу розподілу владних повноважень між державною та церковною владою;
- засобу встановлення монопольного права релігійної ідеології у сфері виховання та освіти;
- засобу закріплення верховенства релігійної ідеології;
- засобу охорони релігійних традицій;
- засобу поєднання релігійних і державних функцій.

Сутність держави проявляється у спроможності забезпечити захист та реалізацію панівної релігії.

IV. Загальносоціальний підхід характеризує державу як:

- засіб реалізації функцій з управління суспільством;
- засіб забезпечення рівності правового статусу суб'єктів суспільних відносин;
- засіб знаходження соціального компромісу;
- засіб створення ефективного законодавства (що відповідає наявному в суспільстві рівню справедливості, яка не визнається вищою цінністю, ніж право, а право не суперечить принципів справедливості);
- засіб законодавчого закріплення та реального забезпечення прав людини відповідно до міжнародних стандартів;
- засіб гарантування соціальної безпеки та механізмів реалізації соціальних благ;
- засіб надання допомоги малозабезпеченим громадянам.

Сутність держави проявляється в її можливості закріпити й забезпечити верховенство соціальної сфери суспільства та верховенство прав і свобод людини.

V. Гносеологічний підхід до сутності держави характеризує державу як:

- юридичну категорію;
- явище, що має певні ознаки;
- явище, що характеризується певним функціональним призначенням;
- явище, що захищає індивідів один від одного та від зовнішніх впливів;
- явище, що здійснює регулювання суспільних відносин за допомогою напрацьованого механізму;
- явище, що створює та забезпечує життєво необхідні умови для функціонування суспільства;
- явище, яке наділене владою, носій суверенітету;
- соціальний феномен, який виступає як явище “в собі”, “для себе”, “для інших”.

Сутність держави проявляється у процесі її дослідження як юридичної категорії, що використовується всіма юридичними науками, та її сприйнятті як феномену.

На нашу думку, сутність держави – це внутрішній зміст її діяльності, непорушний зв'язок властивостей та елементів, безперервність взаємодії між суб'єктами суспільних відносин, форма прояву цих відносин у державі.

Дослідження сутності держави дає змогу визначити правильний курс державного будівництва, вибрати принципи розвитку держави й суспільства, встановити спільну мету як для держави загалом, так і для кожного індивіда. Г. Шершеневич наголошував, що пошуки абсолютної мети спрямовані на встановлення єдиної мети, яка випливає із самої сутності держави, і завжди та всюди, в усіх історичних формах прояву держави залишається незмінною [12].

Функції держави безпосередньо залежать від її сутності, тобто впливають із взаємодії держави з суспільством, яка характеризується через безперервність взаємодії між суб'єктами суспільних відносин. Це означає, що в процесі ґрунтовного дослідження та правильного визначення сутності держави ми отримуємо таку систему функцій, за допомогою яких держава має можливість не лише захистити свою цілісність і недоторканність, урегулювати суспільні відносини в різноманітних сферах, а й забезпечити інтереси всього суспільства та кожного індивіда зокрема.

Деякі сучасні вітчизняні дослідження історії держави і права зарубіжних країн [13] свідчать, що класове начало домінує у сутності держави епохи кастово-станового суспільства, коли держава була виразником інтересів вузьких класових угруповань.

Правильне розуміння сутності держави є основою визначення ефективності державно-правових процесів, залежності держави від суспільства. Адже ефективність діяльності держави, на думку П. Сорокіна, залежить від рівня реальності самої державної влади й доцільності її політики, з одного боку, та культурності й цивілізованості самого суспільства – з іншого [14].

Правильна відповідь на питання щодо сутності держави матиме велике значення для життя народів, які безпосередньо впливають на характеристику її сутності, – переконаний російський державознавець О. Паршин [15].

Висновки. Сутність держави розкривається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Розвиваючись, держава проходить стадію становлення, а потім послідовно виступає як явище “в собі”, “для себе”, “для інших”. Держава існує не тільки заради громадян, але через них і в них, а її сутність полягає в існуванні за правом, через право і заради права. Сутність держави – це спосіб буття, становлення, мета та засоби, державна правосвідомість.

1. Шершеневич Г. Ф. *Общая теория государства и права* / Г. Ф. Шершеневич. – М. : Изд-во Бр. Башмаковых, 1910. – Т. 1 : Часть теоретическая. – 833 с. 2. Гумплович Л. *Общее учение о государстве* / сочинение Людвиг Гумпловича; пер. со 2-го нем. изд. Ив. Н. Неровецкого. – СПб. : Тип. т-ва “Общественная польза”, 1910. – 516, [2], XXIV с. 3. *Общая теория государства и права* : акад. курс : в 2 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 1 : Теория государства. – 1998. – 408, VI с. 4. *Теория государства и права : хрестоматия* : в 2 т. / авт.-сост. В. В. Лазарев и С. В. Липень. – М. : Юристъ, 2001. – Т. 1. – 620 с. – (Institutiones). 5. Монтестье Ш.-Л. *О духе законов* / Ш.-Л. Монтестье ; [сост., пер. и примеч. А. В. Мамеиук]. – М. : Мысль, 1999. – 672 с. – (Из классического наследия). 6. Лосев А. Ф. *Миф. Число. Сущность* / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1994. – 919 с. 7. Ильин В. В. *Философия* / В. В. Ильин, Ю. И. Кулагин. – К. : Альтерпрес, 2002. – Ч. 2 : Актуальні проблеми сучасності. – 480 с. 8. *Сущность и явление* / В. В. Кизима ... [та ін.] ; АН УССР, кафедра философии. – К. : Наук. думка, 1987. – 296 с. – (Материалистическая диалектика). 9. Ожегов С. И. *Словарь русского языка: около 57 000 слов* / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – 18-е изд., стер. – М. : Рус. язык, 1986. – 795, [2] с. 10. Ильин И. А. *Теория права и государства* / И. А. Ильин ; под ред. В. А. Томсинова ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, юрид. фак. – М. : Зерцало: Гарант, 2003. – 398 с. – (Русское юридическое наследие). 11. Скакун О. Ф. *Теория держави і права* : підручник : пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с. 12. Сорокин П. А. *Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве* / П. А. Сорокин ; С.-Петербург. гос. ун-т, фак. социологии. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. – 238 с. 13. Бостан Л. М. *Історія держави і права зарубіжних країн* : навч. посіб. / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – 2-ге вид., переробл. та доп. – К. : ЦУЛ, 2008. – 728 с. 14. Сорокин П. А. *Элементарный учебник общей теории права в связи с учением о государстве* / П. А. Сорокин ; С.-Петербург. гос. ун-т, фак. социологии. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2009. – 238 с. 15. Паршин А. *Что такое государство? (научное исследование природы государства)* / А. Паршин. – М. : Типо-лит. В. Чичерина, 1907. – 217 с.